

Література

1. Линии Галле. Европейское и русское цветное многослойное стекло конца XIX – начала XX века в собраниях музеев России / [авт. концепции издания: Н. Толстая, А. Чуканова, Т. Юдкевич]. – М. : Программа "Первая публикация", 2013. – 484 с.
2. Неверов О. Я. Античные камеи / О. Я. Неверов. – СПб. : Искусство, 1998. – 225 с.
3. David Whitehouse. English Cameo Glass in the Corning Museum of Glass / David Whitehouse. – New York : Upstate Litho, 1994. – 63 с.
4. http://www.rosemarie-lierke.de/English/Cameo_glass/cameo_glass.html

УДК 738 (477.53) "18-19"

*Паславська Людмила Олександрівна,
професор кафедри графічного
дизайну і реклами Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв*

КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ КЕРАМІЧНИХ МИСОК ПОЛТАВЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У даній публікації охарактеризовано гончарні осередки Полтавщини кінця ХІХ – початку ХХ століття. Розглянуто композиційні особливості керамічних мисок регіону у контексті загальнонаціональної традиції гончарного мистецтва. Визначено три основні композиційні типи мисок: центричний, геральдичний та з вільним розміщенням мотивів. Подано характеристику кожного із визначених типів із зазначенням можливих художніх рішень.

Ключові слова: Полтавщина, керамічні миски, композиція, центричний тип, геральдичний тип, композиція із вільним розміщенням мотивів.

Паславская Людмила Александровна. Композиционные особенности керамических мисок Полтавщины конца XIX – начала XX века.

В данной публикации охарактеризованы гончарные центры Полтавщины конца XIX – начала XX века. Рассмотрены композиционные особенности керамических мисок региона в контексте общенациональной традиции гончарного искусства. Определены три основные композиционные типы мисок: центрический, геральдический и со свободным размещением мотивов. Дана характеристика каждого из установленных типов с указанием возможных художественных решений.

Ключевые слова: Полтавщина, керамические миски, композиция, центрический тип, геральдический тип, композиция со свободным размещением мотивов.

Paslavs'ka Lyudmyla. Compositional features of the Poltava ceramic bowls of the late XIXth – early XXth centuries.

The pottery centers of Poltava of the late XIXth – early XXth centuries are characterized. Compositional features of the Poltava ceramic bowls in the context of national tradition of the pottery are considered. The three main types of the composite bowls are defined: centric, heraldic and with free accommodation motives. The characteristic of each of the specified types, indicating possible artistic decisions, is given.

Key words: Poltava, ceramic bowl, composition, centric type, heraldic type, free accommodation grounds' composition.

У добу активізації процесів глобалізації та тенденції до нівеляції місцевих мистецьких традицій набувають актуальності питання відродження національних мистецьких традицій в образотворчому мистецтві та дизайні, зокрема, відродження народних гончарних промислів України. Посилення інтересів широкого кола громадян до вивчення історії та сьогодення свого краю підвищує значення регіональних культурологічних і мистецтвознавчих досліджень. Культурологічний аспект дослідження історії декорування побутового гончарного посуду відкриває можливість виявити архетипи сучасної національної культури й осмислити значення останньої в контексті еволюції культурних надбань. Регіональний підхід дає можливість простежити як загальну динаміку, так і специфічні риси українського гончарства у різних регіонах України, а відтак – сприяти збереженню розмаїття та спрогнозувати подальший розвиток місцевих традицій.

Серед мистецьких витворів народних гончарних промислів важливе місце належить керамічній мисці. Мискарське мистецтво було важливим та вагомим у національній культурі українців. Традиційна українська миска увібрала у себе найсуттєвіші ознаки народної культури. У мискарстві закарбувалися естетичні критерії краси, досконалості та доцільності, досягнуті працею народних гончарів упродовж життя сотень поколінь, відбувався функціональний і художній відбір, який поступово колективними зусиллями викристалізовував національний ідеал довершеності. Праця сотень тисяч гончарів відшліфовувала цей ідеал протягом усього часу існування етносу. Гончарна мальована миска внаслідок такого історичного процесу розвитку здобула серед пам'яток національної культури одне з пріоритетних місць поряд із килимарством, писанкарством, вишивкою та іншими видами народного мистецтва. Українські мальовані миски були важливим компонентом традиційного українського житла, а сьогодні є джерелом натхнення сучасних митців, аматорів народного мистецтва, дизайнерів, які у своїх проектах використовують традиційну народну символіку.

Орнаментально-композиційна система декорування українських керамічних мисок, їх символіка мають відмінні риси у кожному регіоні України. Так, Л.І. Ремпель справедливо зазначає, що у декоративно-прикладному мистецтві "одні й ті самі сюжети повторювалися багато разів у творчості різних народів. Вони набували при цьому своєї місцевої стилістики і змістовності. Художник часто досягав цього наближенням мотивів у зображенні, скажімо, тварин і рослин, до умов місцевої фауни, а у фігурних сценах за участю людини наділяв його місцевими атрибутами [11, 187]".

Важливим центром українського мискарства є полтавський регіон, де традиційні художні промисли мають тривалу історію. Дослідження, пов'язані із вивченням кераміки полтавського регіону і традиційної керамічної миски, розглядають питання гончарних промислів краю. І. Зарецький у своїй роботі розповідає про виникнення промислів на території Полтавщини [4]. Соціально-економічні умови розвитку народної кераміки кінця ХІХ – початку ХХ ст., у т.ч. Полтавщини, розкрито у статті К. Матейко [9]. У своїй роботі дослідник та-

кож знайомить із формами і особливостями розпису гончарних виробів Полтавщини [9, 128]. На його думку, різноманітність форм мисок обумовлена побутовим призначенням. У каталозі виробів з кераміки, ткацтва та одягу [2, 24] широко представлені зразки керамічних виробів Полтавської губернії кінця XIX ст. – вази, глечики, куманці, іграшки, тарілки і т. ін. Каталог ознайомлює й з різноманітними виробами кустарів Полтавської губернії. Характеристику мотивів розпису керамічних виробів с. Опішне дає в своїй роботі Є. Дмитрієва [3]. Дослідниця зазначає, що мотиви розписів керамічних виробів пов'язані не тільки з технікою розпису, а й народною традицією. Є. Дмитрієва також знайомить читача з провідними народними майстрами Полтавщини. У роботах О. Клименко також подано опис мистецьких традицій с. Опішне, починаючи з 30-х рр. XX століття до сьогодення [5; 7]. Також дослідниця розглядає особливості полтавської керамічної миски у порівнянні з іншими регіональними традиціями [6]. У виданні О. Пошивайла подано багатий ілюстративний матеріал [10].

У більшості вказаних робіт питання особливостей композиції у розписах керамічних мисок Полтавщини розглядається побіжно – найчастіше автори обмежувалися описом мотивів, якими декоруються вироби. Отже, метою статті є висвітлення специфіки гончарних осередків Полтавщини кінця XIX – початку XX століття та характеристика композиційних особливостей керамічних мисок Полтавщини як регіонального варіанта загальнонаціональної української традиції.

На території Полтавщини кераміка відома з незапам'ятних часів. Майже в кожному районі Полтавщини є поклади високоякісних глин. Більшість цих покладів зосереджено в Зінківському, Миргородському, Диканському, Кременчуцькому районах. Краща глина Полтавщини – вогнетривка – добувалася в Опішному, Більську, Лазьках, Глинському, Великих Будищах. Із легкоплавких строкатих глин найкраща є в Лазьках, потім в Опішному, Більську та Міських-Млинах, найгірша – в Малих Будищах. Глини Зінківського повіту в природному сирому вигляді є ясно-сірими і темно-сірими, миргородського повіту – ясно-сірі, майже вишневі; при суміші ці обидві глини після випалу дають світло-бузковий колір. У Міських Млинах у сирому вигляді колір глини – коричневий, який після випалу стає коричнево-червоним. Наприкінці XIX ст. в Опішні і Міських-Млинах використовували в основному три ангоби (чорний, білий і червоний), до яких пізніше (на поч. XX ст.) приєднують зелений. У Миргородському повіті наприкінці XIX ст. вироби прикрашали тільки побілом і опіскою: обливши побілом, вигладжують його гладким камінчиком. У центрі вироби не розписували, але обливали всю їхню поверхню побілом, а кінчиком ножа робили пояски і кривульки. Так само ще крайкували, тобто край покривали поливою здебільшого зеленого кольору.

Найбільш значного розвитку народна кераміка Полтавщини набуває в другій половині XIX і в XX ст. Гончарний посуд кожного району Полтавщини мав свої особливості, які визначалися характером виробництва та місцевими художніми смаками. Основними гончарними центрами Полтавщини були Опішне, Хомутець, Зінків, Постава-Муки, Будища, Глинськ, Більськ, Лазьки та ін. Друге місце після Опішні утримують Хомутець та Постава-Муки, які за якістю своїх виробів цілком можуть бути поставлені попереду, але за різноманітністю виробів першість

належить Хомутцю. Гончарні центри Опішне і Міські Млини відносяться до Зеньковецького району. Гончарним центром Миргородського району був Хомутець. Наприкінці XIX ст. боротьба за землю в Хомутці закінчилася тим, що більшість селян відмовилися від землі і стали займатися ремеслом.

У другій половині XIX ст. на Полтавщині широко застосовують підглазурний розпис ангобами. Писаний декор народної кераміки виконуються в техніці фляндровки і пастелажа (рожкування). Полтавські майстри кінця XIX – початку XX ст. чудово працювали з матеріалом, добре знали властивості глини, при випалюванні домагалися тонового розмаїття кольору черепка і ангобів. І. Гладиревський, Ф. Чирвенка, В. Поросних, І. Бережний дотримувалися традицій гончарного мистецтва. Проте в їхніх виробках трапляються зразки, які мають сліди еклектики. Це було пов'язано з тим, що майстри народних промислів знаходилися в залежності від господарів майстерень і скупників, які прагнули задовольнити інтереси буржуазії та міщан. Наприкінці XIX – на початку XX ст., коли зросла зацікавленість народною керамікою серед земств, діячі Полтавського губернського земства намагалися підтримати кустарні промисли, але у художньому відношенні вони орієнтувалися не на народне мистецтво, а на міщанський смак. У традиційному мистецтві цього періоду найбільше з'являлося псевдонародних зразків, бо земські діячі були зацікавлені у прибутку, а для цього намагалися задовольнити смаки міщан. У результаті в орнаментиці керамічних виробів цього періоду з'являються розписи, що задовольняють смаки цієї верстви населення. Згодом народні художні промисли перебували в залежності від великого капіталістичного виробництва (фарфор, фаянс) і, незважаючи на велику кількість талановитих майстрів і багаті традиції, не витримували конкуренції фабричної продукції [8, 174].

Найрізноманітнішим видом гончарної продукції на Полтавщині кінця XIX – початку XX ст. був побутовий кухонний святковий посуд, що подавався на стіл тільки у свята, а в звичайні дні ставився на "мисник" і слугував прикрасою інтер'єру. Форма і конструкція визначалася побутовим призначенням, задовольняючи запити побуту. У мисках із Зінківського, Лохвицького, Миргородського повітів були свої особливості в декоруванні. У Зінківському повіті (Опішне, Міські Млини) рівним фоном обливали всю миску червоною або білою фарбами. Лохвицькі мисочники не поливали фон, а намазували його квачем і потім починали розписувати.

Особливість закону цілісності декорування творів декоративно-прикладного мистецтва, зокрема керамічного посуду, полягає в підпорядкованості елементів декорування єдиній композиційній системі, яка розкриває, виявляє, підкреслює конструктивну форму та зміст твору відповідно до традиційних напрямів. Закон цілісності – це закон підпорядкованості орнаменту конструкції об'ємної форми в цілому. Основним засобом композиційної системи декорування керамічних виробів є архітектонічна форма, матеріальна основа (глина), мотиви оздоблення.

Композиція розпису мисок Полтавщини, як правило, є орнаментом, але у їх декоруванні зрідка трапляються зображення тварин (птиці, риби), ще рідше побутові предмети. Як зазначає О. Клименко, кількість орнаментальних мотивів опішненських мисок є невеликою. Характерними мотивами орнаментальних побудов опішненських мальованих мисок є "лиштва", "гребінчики", "сосонки", "заводянка", "дряпичка", "овесець", "волочок", "зірочки", "крапельки", "яблуч-

ка", "фіялочки", а розмаїття у декорванні досягається через поєднання мотивів та їх комбінування [6, 256].

Для зображення рослин гончарі Полтавщини застосовували реалістичні форми: накреслення рівних стебел, які виходять з одного спільного кореня або вазона і розходяться радіально, причому бічні стеблі здебільшого прямі. Кінці стебел, за рідкісним винятком, завершуються трикутником, заповненим точками. Такі трикутники іноді зображуються й окремо, величиною у всю миску або по кілька їх на одній мисці без усякого зв'язку, або пов'язані між собою перехресними стеблами; "мальовки" у вигляді квітки фіалки; рослинна форма у вигляді ялинки (сосни); зірочки у вигляді шестипелюсткової розетки, вираженої круглими крапельками; хмелик, зображуваний трьома різнокольоровими смужками, з яких середня дрібнокривульчата; хмельова-кривулька – дві криві лінії, переплетені взаємно через незначні проміжки, начебто ланцюг із довгастими кільцями; овсець, ланцюжок із двоколірних серцеподібних фігур; яблучко, круглі цятки величиною срібного п'ятачка. Для зображення тварин гончарі Полтавщини застосовували такі реалістичні форми: курячі лапки, або трилиста гілочка; очі, нагадують павині очі.

Головні елементи орнаменту розпису керамічних мисок: опускання – вузькі паралельні палички (всередині миски розташовані концентрично); пояски, кривульки (криві лінії уздовж країв миски); вивідець – криві з глибокими кривизнами; решітка – зигзагоподібні лінії, подвійні, потрійні, що пересікають одна одну; пальчики – потрійні короткі палички; накапування – поодинокі круглі точки; крапельки – плями тільки разом; яблучка – точка розміром зі срібний п'ятачок. Увесь орнамент покривається глазур'ю. Миски, як правило, малюють, а горщики пишуть ("описка") [1, 138].

З усього розмаїття мискових форм можна виділити такі: миска зі сферичних корпусів, які поступово переходять у дно, яке в таких мисках конструктивно ледь намічається. Завершується миска карнизовидним віночком різної ширини; миска з одним, двома або трьома колінчатими зламами. Завершується миска або горизонтальним бортиком, або валикоподібним віночком і маленьким, злегка загнутим всередину, вертикальним бортиком.

Конструкція тарілок мала різне співвідношення між діаметром розгорнутого поля денця і шириною бортика також кут нахилу бортика до денця. Для Полтавщини є характерною тарілка-бортик: край майже паралельний площині бордюру. Гончарні вироби майстри розписували здебільшого геометричним і рослинним орнаментом. Геометричний орнамент найчастіше трапляється в декорі мисок у техніці "описки", яка виконувалася пензлем або пером на обертовому колі.

Кожен майстер працював у відповідній колірній гамі. При виконанні розпису він підкреслював конструктивні елементи форми. При цьому малювали орнаменти з традиційних схем: головний мотив розміщували на самому видному місці – в центрі миски. Другорядні мотиви розташовувалися навколо нього.

У композиційному відношенні розпис мисок Полтавщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. можна розділити на такі типи: центричний, геральдичний і з вільним розміщенням мотивів. Центричний тип композиції розписів мисок своєї черги ділиться на два підтипи: з "вихровою" композицією і з багаточастинною

побудовою. Залежно від орнаментальних мотивів, він ділиться на геометричний і рослинно-геометричний.

Центричний (розетний) тип композиції складають геометричні, рослинні, рослинно-геометричні й інші мотиви. Геральдичний тип композиції становлять два підтипи: з рослинними і рослинно-геометричними мотивами. До вільного композиційного вирішення елементів належать інші види розпису мисок. На світлому або темному тлі по всій поверхні миски розміщені рослинні елементи, птахи, риби в оточенні рослинного мотиву.

Композиції з мотивом птахів більш характерні для розпису мисок Поділля, Київщини, а на Полтавщині трапляються рідше. Мотив "вихровий" виник ще в далекій древності, як вираз вічного руху і як ускладнений знак вогню.

Народні майстри користувалися багатьма композиційними прийомами, проявляючи при цьому велику творчу винахідливість. Вона проявляється не тільки у виборі мотивів, але і в їхніх трактовці та поєднанні. При цьому майстер враховує рух, масштабні співвідношення, колірні відносини, використовуючи різний характер ритму, чергування і симетрії, пластичного, графічного та колір-ного рішення. Усе це в сумі отримує вираження в образному вирішенні предмета. Зрештою, з'являються властиві декоративно-прикладному мистецтву різноманітні образи людської діяльності, образи, які висловлюють тектонічний і художній зміст предмета. При цьому зазвичай зберігаються місцеві особливості.

Центричний тип композиції. Основу композиції розпису миски становлять концентричні кола (окружності) з поступовим зменшенням їхніх величин та відстані між ними. У цій композиції найменше динаміки, переважає статичність. Деякі ділянки концентричних кіл виконані технікою фляндровки і складають чіткий геометричний орнамент. Форма миски без колінчатого переходу. Композиційне розміщення мотиву підкреслює форму миски. Цікавою є композиція миски з густо нанесеною спіраллю, яка покриває майже всю поверхню дна миски і сприймається дуже контрастно. Її рух у деяких місцях паралізують фляндрованими гілочками, які спіраль ніби обгортає. Як дрібні елементи, ці гілочки розміщені радіально – хрест на хрест. Центром композиції є контрастно виділене вільне від розпису дно миски. Гілочки з листочками розміщені по відношенню до спіралі симетрично. Завершують композицію прямі кола біля бортика миски та три зигзагоподібні лінії. Композиція є більш статичною, ніж динамічною.

В основі композиційного розміщення елементів розпису ще однієї миски центричного типу чітка розетка, вписана у спіраль. Навколо центру – чотирьох-часткова композиція розпису, що будується з 4-х фляндрованих гірлянд, квіток з гілочками в проміжках і спіралью вигнутих на кінцях геометричних мотивів. Найбільш рухомим елементом композиції є невеликого розміру центральна розетка. В основі кожного променя – квітка, виконана фляндрівкою, з якого до вершини променя виростає гілочка зі зменшеними пелюстками, що вторить звуження променя зірочки. У композиційному розміщенні п'ятипроменевої зірки майстер припустився помилки, і один із променів виявився спотвореним.

Орнаментальний мотив ряду мисок – квітка в оточенні стебел і листя. Квітка має вісім-десять пелюсток, які виходять з одного центру, між пелюстка-

ми квітки розміщено вісім гілочок або гуртків з точками. Композиція побудована на основі симетрії, ритмічного повтору елементів декоративного мотиву. Розглянуті розписи дещо нагадують вишивки. В основі композиційного розміщення елементів розпису мисок – "вихровий" принцип.

Мотив ще однієї миски – гілочка з дзвіночками. Чотири гілочки повторюються по внутрішній поверхні миски і створюють динаміку, рух мотиву по колу. На денці миски орнаментальний мотив – квітка у вигляді розетки. Є мотиви розпису виключно геометричні, де "вихровий" рух менш виражений. На "вихровому" принципі побудовано розпис деяких ритуальних мисок. Центрична "вихрова" композиція на Полтавщині трапляється рідко.

Геральдичний тип композиції. В основі розпису миски – орнаментально-декоративний мотив – кущ, стебла виходять з одного кореня і розходяться радіально. Центральний стебель прямий. Кінці стебел завершені квіткою. Композиція мотиву побудована на строгій симетрії елементів по відношенню до центральної осі. Три квітки розташовані по трикутнику. Орнаментальний мотив розпису іншої миски – два птахи з одним тулубом, на тулубі два зелених раки, під птахами – риба (стилізований вугор), між головами – ялинка та кисті винограду. Всі ці композиційні елементи розташовані симетрично по відношенню до центральної осі. При виконанні орнаментального мотиву майстер використовував композиційний прийом – дзеркальне відображення елементів. Цей варіант композиції має древніх попередників – прототип коней із Пастирського городища.

Рослинно-геометричний мотив розпису ще однієї миски геральдичного типу складають ромб, трикутники і чотири гілочки з квіткою. Ромб і трикутники поділяють поверхню миски на чотири сегменти, в які вписані квіти. Квіти попарно з'єднуються в вершинах ромба, трикутники з'єднані з бортиком меншою стороною, а вершинами до ромбу. Композиція мотиву розпису розташована на внутрішній площині миски за принципом симетрії елементів. Негативний вплив земства на художнє оформлення керамічних виробів наочно демонструє розпис миски, де за основу народним майстром обраний традиційний мотив – кущ, однак розміщення елементів виконано без урахування архітектоніки виробу та масштабності, а тому розпис не виявляє форму миски. Однак, незважаючи на певні недоліки деяких майстрів, у цілому у геральдичних композиціях зосереджено виняткове багатство орнаменталізації полтавських розписів, і виконані вони з винятковою майстерністю.

Композиція з вільним розміщенням елементів. Орнаментальний мотив розпису миски з вільним розміщенням елементів – півень в оточенні гілки і квітки. Майстер вільно розміщує мотив на площині миски. Під півнем знаходиться гілочка, над головою півня – квітка. Такий мотив розпису підкреслює побутове призначення миски, а композиційний прийом розміщення елементів розкриває традиційність розпису. Центральне зображення добре укомпоноване в коло. Такий само композиційний прийом розпису використаний майстром при розпису іншої миски, в основі декору якої – птах, риба. Народний майстер вільно розміщує мотиви на площині, але з урахуванням архітектоніки миски. Мотив розпису миски – риба – пов'язаний із побутовим призначенням миски для рибних страв.

Огляд композиції розпису керамічних мисок Полтавщини дає можливість простежити характерні риси творчості народних майстрів, які відрізнялися великою любов'ю до праці, бажанням своїм мистецтвом внести святковість у життя народу. Звідси і різноманітність розписів керамічних мисок, і яскраві самобутні риси, які внесли майстри в мистецтво їхнього розпису. Народна кераміка Полтавщини зберегла традиційні принципи, як у формах, так і в декорі, що властиві даному етнокультурному регіону.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що нині важливо не лише відродити традиції полтавської народної кераміки, а й дати нове життя регіональним мистецьким традиціям. Особливості композиції декорування керамічних мисок можуть стати основою для творчих пошуків дизайнерів, які на сучасному етапі, у нових умовах і за допомогою нових технічних засобів відтворюють регіональні народні традиції у своїх творчих проектах.

Література

1. Акунова Л. Ф. Материоведение и технология производства художественных керамических изделий : учебник для художественно-промышленных училищ / Л. Ф. Акунова, С. З. Приблуда. – М. : Высшая школа, 1979. – 216 с.
2. Василенко В. И. Местечко Опшняя Зеньковского уезда Полтавской губернии: Статико-экономический очерк / В. И. Василенко. – Полтава : Типография Губернского правления, 1889. – 40 с.
3. Дмитрієва Є. М. Мистецтво Опішні / Є. Дмитрієва. – К. : Вид-во Акад. Архітектури УРСР, 1952. – 60с.; іл.
4. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И. А. Зарецкий. – Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – II, II, 126, XXIII, VI, 11 с. – 126 с.
5. Клименко О. Гончарі опішнього 1930-50-х років. Артільне виробництво / О. Клименко. – 2001. – №1–2. – С. 42–45.
6. Клименко О. Гончарні вироби в ансамблі традиційного житла українців: Мальована миска / О. Клименко // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія : зб. наук. пр. з мистец. і культурології / Нац. акад. мистецтв України, Ін-т пробл. сучас. мистецтва. – 2010. – №7. – С. 248–261.
7. Клименко О. Опішня сьогодні / О. Клименко // Образотворче мистецтво. – 1988. – №1. – С. 14–17.
8. Манучарова Н. Д. Декоративно-прикладне мистецтво Української РСР / Н. Манучарова; за заг. ред. Є. Катоніна. – К. : Вид-во Акад. архіт. УРСР, 1952. – 176 с.; іл.
9. Матейко К. Літературні джерела до історії побуту працівників України дорадянського періоду / К. Матейко ; Український державний музей етнографії та художнього промислу Академії наук Української РСР. // Матеріали з етнографії мистецтвознавства. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – Вип. V. – С. 42–63.
10. Опішнянська мальована миска другої половини ХІХ – початку ХХ століття [автор-упорядник Олесь Пошивайло]. – Опішне: Українське народознавство, 2010. – 640 с.
11. Ремпель Л. И. Искусство среднего Востока / Л. И. Ремпель. – М. : Советский художник, 1978. – 404 с., ил.